

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

ФИЛОЛОГ

ЧАСОПИС ЗА ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРУ

PHILOLOGIST

JOURNAL OF LANGUAGE, LITERARY AND CULTURAL STUDIES

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

IV/2011

Nenad Knežević
Centar za ženske studije, Beograd

UDK 396:23/28(430)"11"

PROTOFEMINIZAM U 12. VEKU: HILDEGARD IZ BINGENA

Apstrakt: Tokom srednjeg veka na tlu današnje Nemačke delovao je niz žena, monahinja i učenjakinja, koje su stvorile impresivan korpus srednjovekovne duhovne i naučne književnosti. Cilj ovog rada je da ukaže na elemente protofeminizma u delima jedne od njih, spisateljice i monahinje Hildegard iz Bingena (*Hildegard von Bingen*). Njeno bogato stvaralaštvo uključuje dramska i poetska dela, tekstove iz oblasti medicine i teologije i bogatu prepisku sa tadašnjim crkvenim i svetovnim autoritetima. U obilju dostupnog primarnog materijala, ovaj je rad ograničen na samo neke od elemenata koji su privukli pažnju savremene feminističke historiografije i teologije: Hildegardino transcendiranje normativa rodni uloga kroz preuzimanje profetske funkcije, njeno literarno nadovezivanje na tradiciju biblijske mudrosne književnosti i na čestu upotrebu za njeno pisanje karakteristične reči *viriditas* u kontekstu prevrednovanja tradicionalnih hrišćanskih pogleda na telesnost i materijalnost pojavnog sveta.

Ključne reči: Hildegard iz Bingena, protofeminizam, srednjovekovni latinitet, mudrosna književnost, feministička teologija.

Uvod

Kulturi latinskog srednjovekovlja jak pečat dalo je nekoliko žena sa tla današnje Nemačke, mahom obrazovanih (često samoobrazovanih) redovnica, čija literarna dela su tokom 20. veka postala predmetom interesovanja i feminističke književne istorije. Hronološki, od važnijih imena tu su, najpre, Hrosvita (*Hrotsvitha*, c. 935 - c. 1002) čija dramska dela su dugo bila zaboravljena, da bi danas bila smatrana sponom između antičke i renesanse drame (Janković 1988: 54) i Hildegard iz Bingena (*Hildegard von Bingen*, 1098 - 1179), opatica benediktinskog ženskog manastira i, između ostalog, pesnikinja, naučnica i kompozitorka. Manje su poznata dela Elizabete iz Šenaua (*Elisabeth von Schönau*, 1129 - 1165), benediktinske autorke delâ moralnog i mističnog karaktera, zatim još jedne benediktinske mističarke, sv. Gertrude od Helfte (*Gertrude von Helfta*, 1256 - c. 1302) i Herad iz Landsberga (*Herrad von Landsberg*, c. 1130 - 1195), autorke ilustrovane enciklopedije

Hortus deliciarum.¹ Ukoliko uzmemo u obzir i dela pisana na narodnom jeziku, u ovaj sažeti pregled morali bismo da uključimo i Avu iz Getvajga (*Ava von Göttweig*, 1060-1127), koja je u književnu istoriju ušla kao prva žena koja je pisala na nemačkom jeziku (tačnije, srednjovekovnom srednjeviskonemačkom) i još jednu mističarku, Mehtild iz Magdeburga (*Mechtild von Magdeburg*, c. 1207 - c. 1283), za čije opise pakla je izneta pretpostavka da su uticali na Danteove u Božanskoj komediji (Howard 1984: 162).

Više je razloga zbog kojih je upravo Hildegard iz Bingena tokom proteklih decenija privukla najviše pažnje istraživača i istraživačica nemačkog srednjeg veka. Za razliku od ostalih pomenutih spisateljica koje su pisale držeći se žanrovskih ili tematskih ograničenja, Hildegardina brojna dela karakteriše raznovrsnost koja odražava njena brojna interesovanja. Pored obi-

¹ O drugim spisateljicama srednjovekovnog latiniteta, v. ekstenzivnu bibliografiju u Dronke 1984: 320-333

mne korespondencije, napisala je tri knjige vizija² (*Scivias, Liber vitae meritorum, Liber divinorum operum simplicis hominis*) sa opsežnim pratećim komentarima u kojima je iznosila tumačenja biblijskih tekstova, potom *Physica*, tekst iz prirodnih nauka i delo *Causae et curae* na temu lečenja prirodnim metodama po kojima je bila čuvena za života. Njene brojne liturgijske pesme sabrane su u zbirku *Symphonia armoniae celestium revelationum*, a posebnu je pažnju pobudila među istoričarima i istoričarkama muzike, budući da je komponovala veći broj monofonih komada religioznog karaktera koji predstavljaju dragocen izvor za poznavanje muzike srednjeg veka. Od njih je najpoznatiji, i danas koncertno izvođen, *Ordo virtutum*, muzička drama koja se u literaturi često navodi kao jedna od preteča opere (Grout et al. 2003: 16). Kuriozitet koji enigmatičnošću privlači i pažnju lingvista je poseban alfabet koji je izumela, tzv. *lingua ignota* ("nepoznati jezik"), kao i niz izmišljenih reči, oko 1000 sačuvanih, od kojih mnoge do danas nisu pouzdano protumačene, a koje predstavljaju veoma rani primer pokušaja konstrukcije veštačkog jezika, o čijoj svrsi su ponuđena različita tumačenja (King-Lenzmeier 2001: 118).

Za feminističke istoričarke i istoričare, Hildegard je višestruko zanimljiva i iz drugih razloga. Rođena 1098, dve godine posle početka Prvog krstaškog rata, ona stoji na samom početku razvijenog srednjeg veka, u doba kada su postojeće monaške zajednice na Zapadu još uvek bile većinom muške, a malobrojne ženske uglavnom namenjene ženama iz uglednih, plemenitih porodica.³ Dostupni biografski podaci stoga omogućavaju važne uvide za feminističku historiografiju srednjeg veka uopšte, a ženskih monaških zajednica posebno, budući da datiraju iz perioda koji

inače oskudeva autentičnim primarnim izvorima ženskog autorstva. Nadalje, njena dela sadrže rane i neobično originalne primere teoloških interpretacija koje su od interesa za savremenu feminističku teoriju, naročito teologiju. U ovom radu ukazaću na nekoliko takvih primera: na njeno preuzimanje profetske uloge, nadovezivanje na literarnu tradiciju starozavetne mudrosne književnosti, te na upotrebu pojma *viriditas* kao vida reinterpretacije tradicionalnog hrišćanskog shvatanja materijalnosti i Božje uloge u njoj.

Feminino kao profetsko

"*Ego paupercula feminea forma*"⁴; tim rečima je Hildegard opisala sebe u jednom pismu, naizgled perpetuirajući patrijarhalnu, ne samo srednjovekovnu, predstavu o ženi kao biću inferiornom muškarcu. Međutim, takve Hildegardine autodeskripcije trebalo bi tumačiti kao deo taktike za preuzimanje specifičnih društvenih uloga koje bi joj kao ženi inače bile uskraćene unutar jednog patrijarhalnog poretka kakvo je bilo pred-moderno evropsko društvo. U biblijskoj tradiciji, profetska uloga tipično je poveravana osobama neuglednog porekla, muškarcima, ali i ženama,⁵ a Hildegard se od samog početka svog monaškog života profilisala upravo kao duhovnica-vizionarka, u profetskoj tradiciji. Time je sebi obezbedila mogućnost autonomnog stvaralaštva i delovanja, uključujući angažovano i rizično istupanje protiv kontroverznih crkvenih pojava poput simonije, odlazak na propovedničke ture, uprkos tome što ženama formalno nije bilo dozvoljeno da propovedaju, a putem prepiske je savetovala niz Papa i svetovnih vladara. Prema rečima Pitera Dronkea (*Peter Dronke*) "kao proročica, Hildegard je bez mnogo opozicije preuzela mnoge sveštenečke funkcije koje je Crkva obično smatrala muškim prerogativima" (Dronke 1984: 149). Drugim reči-

2 O karakteru vizija koje je imala od najranijeg detinjstva, v. King-Lenzmeier 2001: 3-4, 15

3 O demografskim i drugim razlozima za ovakav razvoj, v. Linč 1999: 275-279.

4 "Ja, slabašan ženski lik" (iz Ep. 2, Pitra 332)

5 O biblijskim proročicama, v. Manser et al., 2009: 438

ma, uprkos ograničenjima koja su postavljale zadate rodne uloge, Hildegard je unutar samostanske klauzure našla načina da transcendiru kulturom uslovljene slabosti svoje *feminea forma* i pretvori ih u vizionarsku snagu sa proročkom autoritativnošću.⁶

Sam izbor vizije kao literarnog žanra izdvaja Hildegard iz monaške literature kojom su dominirali muškarci. Dok religiozno “muško pismo” u srednjem veku, uopšteno uzev, karakteriše učenost srednjovekovnih katedralnih i manastirskih škola, te praksa redigovanja u skriptorijima, tokom kojeg je postojao rizik od gubitka autentičnog glasa autora zatomljenog pod teretom formalne crkvene učenosti i naknadnih tekstualnih intervencija, Hildegardino hinjenje neukosti zapravo predstavlja ograđivanje od formalnog i oficijelnog obrazovanja, te uz korišćenje žanrova vizije i mistične poezije pokušaj da se iskaže i očuva neredigovani *ženski glas*. Strukturalno, iza kratkog teksta vizije, koji poput transkripta prenosi neposredan opis primljenog otkrovenja, slede znatno duža objašnjenja uz pozivanje na relevantne biblijske tekstove, upravo kao što u tekstovima evanđelja Isusove kratke priče (*exemplum*) slede naknadna objašnjenja (*explicitio*).⁷ Naizgled, proročica je tek medijum za božanske poruke, pri čemu je njena osobnost zapostavljena. Međutim sadržaj vizija i njihova interpretacija otkrivaju svet koji jeste ličan i intiman, sa neobičnim predstavama i idejama koje su često idiosinkratske, nezamenljivo “hildegardijanske” i inače atipične za religioznu kulturu hrišćanskog srednjeg veka.

Pre nego potvrda sopstvenog negativnog stava prema femininom, iza Hildegardine “jadne, neuke žene” nalazi se vizionarka poput biblijskih proročica Deборе ili Mojsijeve sestre Mirijam, kojima otkrove-

nje dolazi od samog Boga kao ničim posredovana istina. Budući da je prorok pasivni recipijent božanskog otkrovenja, njegova je priroda unutar uvrežene polne dihotomije (maskulino = aktivno, feminino = pasivno) feminina. Tako su, prema rečima Semjuela Lindona Gledena (*Samuel Lyndon Gladden*), Hildegardina navodna lična “bezzvrednost i njena pasivnost konzistentne sa ‘femininom’ prirodom duge linije proroka i mistika koji su došli pre i posle nje” (Gladden 1993: 221). Protofeminizam se stoga može nazreti u njenom svesnom, ličnom nastojanju da uprkos pritiscima nepovoljne, mizogine, kulture očuva sopstveni glas, nalazeći načina da i unutar klerikalne hijerarhije transcendiru zadate rodne norme.

Srednjovekovni primer kontinuiteta tradicije mudrosne literature

U savremenom hrišćanstvu, uz još uvek retke izuzetke nekoliko progresivnih denominacija, postoji sklonost ka isključivom korišćenju muškog gramatičkog roda kada se govori o Bogu, uz neizostavno apostrofiranje njegove patrijarhalne, očinske uloge. Međutim, već u biblijskim tekstovima postoji osvrt na dimenziju božanske prirode koja je karakterisana kao feminina, pre svega u defterokanonskim mudrosnim knjigama Starog Zaveta kao što su Premudrosti Solomonove, Premudrosti Isusa sina Sirahova ili Varuh, u kojima prominentnu ulogu igra ženski lik Mudrosti. Hildegardine vizije se konceptualno oslanjaju upravo na tu dugu, ali potiskivanu, tradiciju mudrosne literature, koja do danas otvara prostor za drugačije promišljanje Boga unutar judeo-hrišćanske tradicije.

U prvoj zbirci vizija, delu *Scivias*, sadržan je opis vizije Znanja Božjeg (*Scientia Dei*)⁸, kao žene, istovremeno “zastrašujuće poput munje” i “blage poput sunčevog zra-ka”. Njena figura korespondira biblijskom

6 O Hildegardinom svesnom uklapanju u profetsku tradiciju, v. Newman 1997: 3-4

7 Više o strukturi srednjovekovnog žanra vizije, v. Garber 2003: 14-15

8 Vizija sadržana u *Scivias* III.4.15.

liku Mudrosti i predstavlja epifaniju čiju strahovitu, za ljudski um nepojmljivu, božansku narav ublažava blagi ženski lik. Ta je figura prisutna i u mnogim kasnijim vizijama zabeleženim u Hildegardinim delima, u kojima konzistentno ukazuje na feminini aspekt Boga, a sačuvane su i likovne predstave Mudrosti, uvek u liku mlade žene, za koje se smatra da ih je sama naslikala.⁹ Barbara Njumen (*Barbara Newman*) sugerise da su Hildegardine vizije povezane i sa nastajućom marijanskom teologijom, koja će, unutar Zapadne Crkve, tek nakon niza vekova lik Bogorodice i formalno uzvisiti na nivo *co-redemptrix*, sa-spasiteljke. Jedna druga vizija sadržana u istoj knjizi, *Scivias*, doista se neposredno odnosi na Mariju: "I videh lik žene sa savršenim ljudskim oblikom u svojoj utrobi. I gle! Tajnovitom promišlju vrhovnog Tvorca taj se oblik pokrenu životvornim pokretom..."¹⁰ Prema tumačenju B. Njumen, prizor te božanske žene u Hildegardinim vizijama može da predstavlja i nagoveštaj femininih arhetipa i manifestacija koji prate Hristovu inkarnaciju, a koji se takođe često sreću u njenim delima u vidu personifikovanih pojmova poput Mudrosti (*Sapientia*), Ljubavi (*Caritas*), ili Crkve (*Ecclesia*) (Newman 1987).

Bez obzira na to da li taj ponavljajući i polisemični lik žene kao reprezentacije različitih aspekata božanskog tumačimo kao rani izraz marijanske duhovnosti, ili kao nadovezivanje na biblijsku mudrosnu literaturu, ili, što je takođe moguće, kao spretno sjedinjenje oba, dovoljno je ukazati na Hildegardino čvrsto utemeljenje na, kroz istoriju zapostavljanom, femininom aspektu Boga. Savremenim feminističkim teološkinjama i religijskim aktivistkinjama ovo mesto je od naročitog značaja, kao jedan rani presedan u inače tipično maskulinom predstavljanju Boga u zapadnom hrišćanstvu. Međutim, Hildegardina misao

istovremeno ukazuje ne toliko na incidentnu narav njene misli, koliko na opstajanje znatno duže i starije sofioološke tradicije koja je očigledno bila živa u kulturi ženskih monaških zajednica u Evropi srednjeg veka.

Vizija materijalnog kao božanski nadahnutog

U feminističkoj kritici je uočeno da se u patrijarhalnim religijskim kulturama vrši poistovećivanje femininog sa pasivnom prirodom zemaljskog (i, utoliko, sa propadljivošću i truljenjem), a maskulinog sa aktivnim, nebeskim principom (i time sa večnim i nadnaravnim), čime se uspostavlja jednostavna, ali neobično čvrsta i isključiva dihotomija koja stoji i u osnovi zapadne filozofije glavnog toka (Gros 2005: 21). Slično podvajanje, u vidu opozicije duh/telo prisutno je u hrišćanskom poimanju telesnosti: u liku samog Hrista jasno može da se uoči dihotomija između smrtnog, propadljivog tela s jedne, i božanske, besmrtnne duše s druge strane. Čestom upotrebom jedne reči, *viriditas*, među ranijim piscima na latinskom retko korišćenom (njeno doslovno značenje je "zelenilo", na engleski se najčešće prevodi gerundom *greening*, a kod Hildegard po prima raznolike i često teško prevodive konotacije), Hildegard na veoma kreativan način izigrava tu binarnu opoziciju i njene derivate, odbijajući demonizovanje fizičkog i materijalnog. Na brojnim mestima je koristi za opisivanje Božje stvaralačke prirode, njegove plodnosti, vitalne snage, ali i bujanja vegetacije i života uopšte. U svojoj medicinskoj knjizi *Causae et curae* koristi je u značenju vitalne supstance koja se nalazi u živim bićima, a koju proizvodi zemlja (Sweet 2006: 326).

Već je sam izbor te reči zanimljiv. Iako ženskog gramatičkog roda, zavodljiva narodna etimologija čitaocima i čitateljicama sugerise pretpostavljeni koren, reč *vir* ("muškarac"), čime bi to *ozelenjavanje* bilo svojstvo, to jest *virtus* (vrlina, reč koja jeste

9 O ilustracijama na manuskriptima Hildegardinih dela, v. Caviness 1998: 29-62.

10 Vizija sadržana u *Scivias* I.4; prevod autora.

etimološki povezana sa *vir*) maskulinog principa, a što bi bilo posve u skladu sa utvrđenom patrijarhalnom binarnom polnom opozicijom unutar koje je muškost nositelj agensnosti. Kod Hildegard, međutim, taj feminini atribut božanske prirode ukazuje na Boga čija je plodnost istovremeno aktivna i pasivna, onostrana i obostrana, maskulina i feminina, čiji vitalni sokovi napajaju sve što je živo. Bogat i dinamičan pojam *viriditas* ona vezuje za još jedan feminini atribut, *humiditas* ("vlažnost") i smatra ih elementima bez kojih ljudski život postaje suv i beživotan (Dreyer 2000: 284). Teološki posmatrano, u tom je kontekstu posebno zanimljivo što ova svojstva vezuje pre svega za treću osobu trojednog hrišćanskog Boga, za Svetog Duha, za šta postoje presedani u poznoantičkoj gnostičkoj misli (Buckley 2000: 221). Ni u jednom momentu ne napuštajući zvanična crkvena učenja, Hildegard se ipak često nalazi na samoj granici heterodoksije, čime se možda može objasniti zašto uprkos više pokrenutih zvaničnih inicijativa, ona nikada nije kanonizovana.

Hildegardina duhovnost pridaje poseban značaj stvorenom svetu, apostrofirajući naročito dostojanstvo aspekata obično poistovećivanih sa zemaljskim/femininim, čime anticipira teme prisutne u savremenoj feminističkoj teologiji u kojoj se takođe revalorizuju telesno i materijalno, uključujući i zauzimanje afirmativnog odnosa prema zemlji, unekoliko u suprotnosti sa tradicionalističkim hrišćanskim pogledima. Razvoj ovih je doveo do percepcije materijalnog kao dostojnog prezira, na tragu platonističkog stava da je *soma* (gr. telo) *sema* (gr. grobnica) duše (Harrison 2003: 164), što se takođe mora posmatrati unutar pomenute binarne opozicije muško/žensko, a koja se dalje reperkutuje na opozicije kultura/priroda, duhovno/materijalno i, konačno, život/smrt. Tu mizoginu binarnost feministička teorija prepoznaje u samim temeljima zapadne misli, feministička teologija je napušta i utoliko je zanimljivije

videti kako se takvi temelji rastaču u poetskim vizijama jedne srednjovekovne opatiце, u kojima sve što je stvoreno uživa u mističnom jedinstvu sa stvaralačkim bićem koje transcendirira binarnost.

Literatura

1. Caviness, Madeline (1998) 'Hildegard as Designer of the Illustrations to Her Work' u Burnett, C, Dronke, P (eds.) *Hildegard of Bingen: The Context of Her Thought and Art*, Warburg Institute, London
2. Dreyer, Elizabeth A. (1994) 'A Tradition of Spirit: Breathing New Life into Ministry' u Wicks, Robert J. (ed.) *Handbook of Spirituality for Ministers*, Vol. 2. Mahwah: Paulist Press
3. Dronke, Peter (1984), *Women Writers of the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press
4. Eigler, F & Kord S (eds.) 1997, *The feminist encyclopedia of German literature*, Greenwood Press, Westport
5. Garber, Rebecca L. R. (2003), *Feminine Figurae: Representations of Gender in Religious Texts by Medieval German Women Writers*, New York: Routledge
6. Gladden, Samuel Lyndon (1993), 'Hildegard's awakening: a self-portrait of disruptive excess, u Bonnie Wheeler (ed.), *Representations of the feminine in the Middle Ages*, Dallas: Academia Press
7. Gros, Elizabet (2005), *Promenljiva tela*, Beograd: Centar za ženske studije
8. Grout, DJ, Weigel, H, Weigel, WA 2003, *A short history of opera*, Columbia University Press, New York
9. Harrison, Robert Pogue (2003) *The Dominion of the Dead*, Chicago: The University of Chicago Press
10. Führkötter A, Carlevaris A, eds. 2003 *Hildegardis Bingensis Scivias*, Corpus Christianorum vols. 43, 43A. Brepols, Turnhout
11. Howard, John (1984), 'The German Mystic: Mechtilde of Magdeburg' u Wil-

- son, Kathrina M. (ed.), *Medieval Women Writers*, Manchester: Manchester University Press
12. Hrosvita (1998), *Drame*, priredio i preveo Vladeta Janković, Zagreb: Biblioteka Latina et Graeca
 13. King, KL (ed.) 2000, *Images of the Feminine in Gnosticism*, First Trinity Press International, Harrisburg
 14. King-Lenzmeier, Anne H. (2001), *Hildegard of Bingen: an Integrated Vision*, Collegeville: The Liturgical Press
 15. Linč, Džozef (1999), *Istorija srednjovekovne crkve*, Beograd: Clio
 16. Manser, M, Barrat D, Lalleman, P, Steinberg, J. 2009, *Critical companion to the Bible: a literary reference*, Facts on File, New York
 17. Newman, Barbara (1987), 'Divine Power Made Perfect in Weakness: St Hildegard on the Frail Sex' u Nichols JA and Shank, Lillian Thomas (eds.) *Peace Weavers, Medieval Religious Women*, vol 2, Collegeville: Cistercian Publications
 18. Newman, Barbara (1997), *Sister of Wisdom: St Hildegard's Theology of the Feminine*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
 19. Sweet, Victoria (2006) *Rooted in the Earth, Rooted in the Sky: Hildegard of Bingen and premodern medicine*, New York and London: Routledge

TWELFTH-CENTURY PROTOFEMINISM: HILDEGARD OF BINGEN

Summary

This paper aims to address several elements of protofeminist thought in the life and writings of the medieval German mystic and prolific writer Hildegard of Bingen (1098-1179), which have been of interest to contemporary feminist theory and theology. The elements addressed in the paper are, namely, her transcending of the culturally imposed gender norms by assuming the prophetic role, the positioning of some of her writings in the context of sapiential literature, and lastly, her affirmative views on the physical and material nature of the created world through representations of the mystical union of spirit and matter achieved through the process of *greening* (*viriditas*).

nenad.knezevic@gmail.com